

“Əkinçi” nədən yazırdı?

Və ya maarifçilik yolunu mətbuatda gören böyük azərbaycanlı

(Əvvəli ötən sayımızda)

Azərbaycan mətbuatının 145 illiyi tamam olur. Mətbuatımızın təşəkkül tapması Həsən bəy Zərdabinin adı ilə bağlıdır. Yubiley ərəfəsində bu böyük azərbaycanlı haqda oxuculara bir daha məlumat vermək, ümumiyyətlə, “Əkinçi”də hansı mövzulara toxunulduğu barədə, az da olsa informasiya çatdırmaq istədik.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ərazisində denli bitkilərin - buğda və arpanın əkin sahəsi çox geniş yayılmış, qarğıdalı bitkisi isə o qədər də geniş əkilirdi. Denli bitkilərə daxil edilən çovdar, pərinc, mərci və başqa əkinlərlə yanaşı, bostan - tərəvəz, texniki bitkilər də əkilirdi.

Bu bitkilərin hər biri haqqında, eləcə də Azərbaycanda bir-birindən fərqli olaraq yaradılmış çala, tala, dincəqoyma, hərək əkinçilik sistemləri haqqında qəzetdə ətraflı məlumat verilmişdir.

H.B.Zərdabi yaxşı bilirdi ki, torpağın gübrələnməsi inqilaba qədərki Azərbaycan kəndlisi üçün səciyyəvi hal deyil. Lakin tavanalı (imkanlı - E.S.) mülkədarların, bəylərin bir qismi əkin yerlərini qüvvətli etmək üçün ənənəvi üsullardan istifadə etmişlər. Bu üsullardan biri torpağa kül və qoyun peyininin verilməsi olmuşdur. Bu təcrübəni təsdiqləyən xalqın belə bir deyiimi olmuşdur ki, kövşən otlamayan, den görməyən qoyun sürüsündən kəpənək qurdu əskik olmaz. Peyinin əldə olunması üçün əkinqabağı bir neçə gün qoyun sürüsü, əkiləcək sahədə saxlınılıb. Belə üsullardan istifadə etmək isə o dövrdə Azərbaycan əyalətinin bütöv əkinçilik təsərrüfatına şamil edilə bilmirdi.

Buna görə də, əkinçilərin yaxın məsləhətçisi olaraq H.B.Zərdabi gübrənin müxtəlif növlərinin necə əldə olunması qaydasını, saxlanmasını, necə və hansı vaxtda torpağa verilməsini, hətta miqdarını belə onlara izah edərək başa salırdı. Gübrənin əhəmiyyətindən danışan torpaqşünas alim qeyd edirdi ki, əkin yeri qüvvədən düşəndə, (gübrəni) yerə (torpağa-E.S.) qarışdırmaqla onu qüvvətə gətirmək olur ki, mənfəəti ziyadə olur.

“İmtahan olunub ki, qüvvətlənmiş yerin birə on, ya iyirmi məhsulati artıq olur” (“Əkinçi”, 1876, N4, 29 fevral, “Əkin və ziraət xəbərləri”). “Əkin yerini qüvvətli edən şeylər” haqqında H.B.Zərdabinin “Əkinçi”, 1876, N15, 9 avqust, “Əfalm-əhli-dehat”, 1876, N16, 23 avqust, 1876, N19, 8 oktyabr saylarında silsilə məqalələri çap olunmuşdur. Böyük təbiətşünas alim torpağın məhsuldarlığının artırılmasının bir yolunu da əkinlərin suvarılmasında görürdü. Torpağın suvarılması işi kəndlilərin ən böyük dərclərindən biri idi. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün torpaqşünas alim kəndlilərə “Əkinçi” qəzetinin 1876-cı il, N21, 6 noyabr tarixli sayında məsləhət verirdi:

“Əvvəllər, məsələn, 20-30 il bundan əqdəm bizim Kür çayı hər ildə daşib ətrafı qərç edərki ki, oralarda olan çalalardan birə əlli hasil gəlirdi. Amma indi ol çay 3-4 ildə bir dəfə də daşmır və daşanda da ətrafı elə qərç etmir. Avam bunu görəndə deyir ki, su azalıb və keçən günü yada çalib ah çəkir. Doğrudur, su azalıb və buna səbəb odur ki, zikr olan çayın başına çəkin olan kəslər odun bahalandığına orada olan meşələri qırıb azaldırlar. Ona görə də, hər

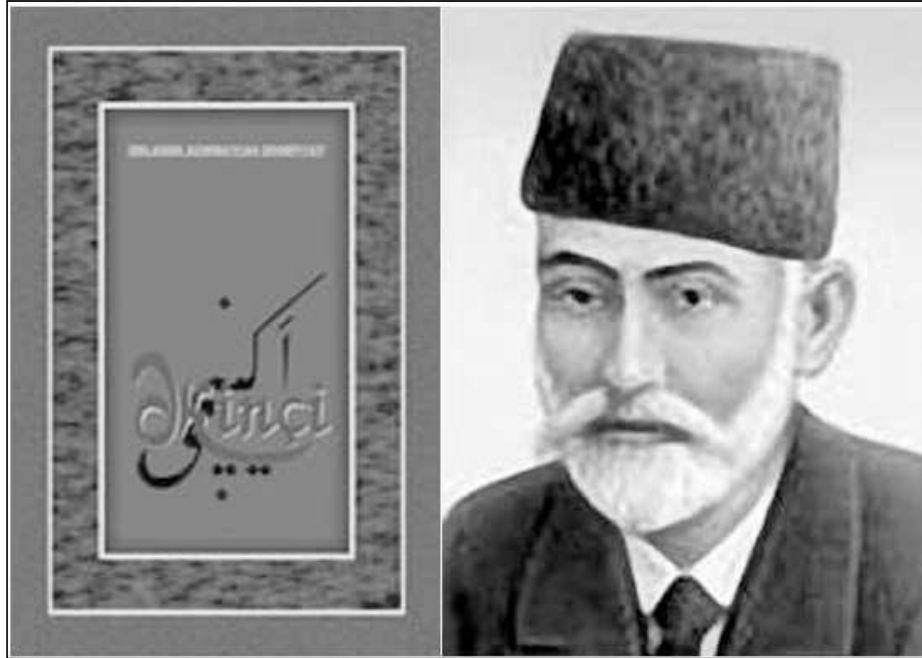
tərəfdən yayda müsəllə sədəsi və qışda tərək turşusu gəlir”. (“Əkinçi”, 1875, N3, 21 avqust).

“İndi təzədən meşə salmaq gerek ki, su artsın. Lakin təzə meşə gəlib meşə olunca, qeyri tövr ilə bunun çarəsinin dalınca olmaq gerek, ya arx qazmaq ilə, ya maşın, ya çarx qurmaq ilə, ya dağların ətəyində bəndlər bağlayıb oralarda qışda əmələ gələn suyu saxlayıb sonra işlətmək ilə əkinə sulamaq lazımdır və bizdə hər əkinçiyə məlumdur ki, daşmış çay suyu ilə sulanan yer, arxi lə sulanan yerden artıq hasil gətirir. Buna səbəb odur ki, ətrafda olan yerlərdən su gəlməkdən çay daşır və su ol yerlərdən gələndə xırda daşları, yeni torpağı aparmaqdan lili olur ki, bu lil əkin yerini qüvvətli edir”. Məqalənin sonunda müəllif əkinçilərə tövsiyə edir ki, daşan çayın suyunu arxlarda saxlayıb, lil artın dibinə yığılanda onu yığıb əkin yerinə tökmək lazımdır ki, onu qüvvətli etsin. “Amma bəzi çayın lili yeri qüvvətli etməz, dəxi xarab edər. Gərək bir parça yerə ol lildən qarışdırıb imtahan edəsən, əgər yer ondan qüv-

də, Zərdabi maldarlara məsləhət görürdü ki, aygırı ilxıya qoşanda ilxi mürur ilə yaxşılanır, habelə qeyri məmləkətlərdə əlalanmış malın kəllərini sürüyə qoşanda ondan sürü yaxşılanır. Belə əlalanmış malı Avropa vilayətində və hətta bizim Tiflis şəhərində də satırlar.

H.B.Zərdabi mal-qara cinslərinin yaxşılaşdırılmasında əsas əlamətlərdən birini də yemdə görür və deyirdi ki, bu məqsədlə Azərbaycanda indiyədək əhalimizə məlum olmayan ot əkinçiliyinin genişləndirilməsinə başlamaq lazımdır. Bununla da o, mal-qaranın tarixən ata-baba üsulları ilə otarılması, yemlənməsinin çoxdan öz əhəmiyyətini itirdiyini göstərir və yerlərdə mədəni otlaqlar yaradılması ideyasını irəli sürürdü. O qeyd edirdi ki, Azərbaycanda maldarlığın inkişafı əkinçilərə bir çox iqtisadi cəhətlərinə nisbətən daha faydalıdır. Müəllifin fikrincə, heyvandarlıq məhsulları əkinçilik təsərrüfatına nisbətən daha yaxşı gəlir gətirir. Çünki bazarda taxılın qiyməti daim enib-qalxır.

H.B.Zərdabinin yaşayış-yaratdığı döv-

vətli olsa, tamam yerə həm qarışdırasan”.

Məqalədən aydın olur ki, Zərdabi kəndlilərə münbit torpağı əmələ gətirməyin bir yolunu da göstərir, ondan necə istifadə etməyi öyrədir. H.B.Zərdabinin yaşayış-yaratdığı dövrdə əhalinin təsərrüfat həyatında əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da əsas sahələrdən birini təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraitinin münasibliyi - geniş yaylaq və qışlaqlara malik olması, qədim dövrlərdən başlayaraq əkinçilik təsərrüfatının inkişafı ilə yanaşı, maldarlıq təsərrüfatının inkişafına da səbəb olmuşdur.

Tədqiqatçı alim “Əkinçi” qəzetinin 1876, N6, 29 mart sayının “Əkin və Ziraət xəbərləri” bölməsində çap etdirdiyi məqaləsində heyvanları müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdıraraq, onların ilk olaraq təsnifatını vermişdir. Yeni malın əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənməsini, nişanını göstərmişdir. Məqalədə ətlək və qoşqu məqsədi ilə istifadə edilən malın yerli əlamətləri göstərilir, onları hansı üsul və qayda ilə əldə etmək mümkün olduğu izah edilib.

Müəllif ingilis və qeyri Avropa maldarlarının səy edib öz mallarını yaxşılaşdırmasından danışaraq qeyd etmişdir ki, bunu onlar bir neçə yüz ilin müddətində yarıda bilməmişlər. Lakin Azərbaycanda kəndli kütlesi bu uzun yolu gedə bilməzdi. Ona görə

rdə əhalinin təsərrüfat həyatında əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da əsas sahələrdən birini təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraitinin münasibliyi, geniş yaylaq və qışlaqlara malik olması, qədim dövrlərdən başlayaraq əkinçilik təsərrüfatının inkişafı ilə yanaşı, maldarlıq təsərrüfatının inkişafına səbəb olmuşdur.

Əhalinin qoyun sürülərini yayda yaylağa, qışda qışlağa sürməsi xüsusiyyətlərini köçərilliklə əlaqələndirmək olmaz. “Bu, Azərbaycan təbiətinin soyuğundan, istisindən, yağışından, qarından irəli gələn bir hal olub, tarixən və indii də maldarlığın əsas xüsusiyyətini təşkil etmişdir”. Həsən bəy bizim köçərilər dedikdə əhalinin o zümrəsinə nəzərdə tuturdu ki, onlar yayda yaylağa, qışda qışlağa köç edirdi. Azərbaycan maldarlarının yaşayışına, məişət və mədəniyyətinə yaxından bələd olan H.B.Zərdabi onların güzəranına təəssüflənir, bu qəbildən əhalinin məişət geriliyini rus çarizminin Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasətinin nəticəsində görürdü. Azərbaycan kəndlilərinin hesabına milyonlar qazanan yerli və əcnəbi kapitalistlər, eləcə də dövlətin özü heç vaxt əhalinin gündəlik həyatı məsələləri ilə məşğul olmur, onu gözünübağlı, cahillik, nadanlıq içində yaşadırdı.

H.B.Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin 1876-

cı il, N17, 8 sentyabr sayında maldarlıqla məşğul olan əhalinin acınacaqlı dolanışığını, məişətini təsvir edərək yazırdı: “Qışın çilləsində axşam düşüb. Obanın qazmalarına tamam qar düşüb. Ora-buradan qar içindən tüstü çıxır. Mal-qara qayıdıb qazmalara gəlib. Obanın əhli övrət-kışıyə qarışib. Kimi əlində kürek ağillərin içinin qarını atır, kimi tövləyə mal sürüyür, kimi köpəklərə yal bişirir, kimi qurd yaralayan malların yarasına baxır, kimi götrüm düşən malları qazmaya sürüyür. Xülası, böyükdən kiçiyə hərə bir işlə məşğuldur. Qaranlıq düşsə, xalq malları rahatlayıb qazmalara çəkilir. Çovğun şiddət edir. Hərə əlimizə bir uzun dəyənək alıb bizim kirvə hacının qazmasına gedirik. İtlərdən özümü qoruya-qoruya, ay hacı, “gəl” deyib dad edirik. Hacı başında öküz çulu çölə çıxıb, bizi tanıyıb qazmaya gətirir. Qızı Tükəzi oyadıb əziz qonaqlar üçün yer qayıрмаğı ona deyir. Buxarının qabağında oturub qazmaya baxırıq. Onun bir küncündə buxarı yanır ki, hərdən külək onun tüstüsünü içəri doldurur. Bir küncündə bir yarı keçi və iki təzə doğulmuş buzov bağlanıb. Bir küncündə qancıq eşşək yanı xotulu bağlanıb. Bir küncündə hacının tulası doğub öz küçüklərini əməzdirir. Divarın üstə köndələn bərkimmiş ağacın üstə 5-6 toyuq yatıb.

Hacı buxarının qabağında yerini rahatlayıb övrəti Şahpərinin vəfat etdiyini bizə nəql edərək dedi ki, çöldə itlər bərk bağırır. Şahpəri naxoşlayıb gecə nələ edirdi. Çölə çıxıb heç kəsi görməyib, itlərə acıqlayıb içəri girib gördüm ki, başına döndüyüm Şahpəri Allah rəhmətinə gedib. Sən demə, itlər basan əzrayıl imiş, çıxıb itlərin ağzından onu qurtarmışam, o boynusunmuş, alacağın o biri tərəfdən girib Şahpərinin canını alıb gedib...”

Məqalədə Həsən bəy Zərdabi qış vaxtı maldarların yaşayışını, məişətini elə canlı, inandırıcı şəkildə təsvir etmişdir ki, bu, bizə onun dəfələrlə həmin qışlaqlarda olmasını, çobanlarla yaxınlıq etməsini, hətta onların qazmalarında gecələməsini deməyə əsas verir. Məqalədə çoban-maldar əhalinin həyat tərzi o qədər inandırıcı şəkildə təsvir edilmişdir ki, sanki canlı bir tablo göz önünə gəlir.

Qəzetin “Elm xəbərləri”, “Təzə xəbərlər” bölmələrinin oxucuları hər təzə sayın çıxmasını səbirsizliklə gözləyirdilər. “Əkinçi” qəzeti H.B.Zərdabinin şah əsəridir. Qəzetdə xalqı elmə, təhsilə səsləyən, yönəldən məqalələr, fikirlər, elmin insanın həyatında oynadığı müsbət rolundan, insanı dünyadan xəbərdar etməsindən, elmi yeniliklər, ixtiralar, dünyada baş verən cəngəllər, bağlanan sülh müqavilələri, dövlətlərə rəsə danışıqlar, açılan məktəbxanalar, gimnaziyalar, universitetlərdə təhsil alanların sayı, başqa ölkələrdəki qəzetlər, habelə iqtisadiyyat, səhiyyə və digər xəbərlər, əkin və onun yaxşılaşdırılması, əkinçilik və maldarlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair tövsiyələr və s. haqqında məlumatlar verilib.

“Əkinçi” qəzetinin 1877-ci il, N18, 1 sentyabr sayında Nəcəf bəy Vəzirovun Moskvadan “Harayçı qardaş” imzası ilə göndərdiyi məktubu dərc olunmuşdur. Moskvada həyacan təbii çalan müəllif yazırdı: “Ay qardaşlar, “Əkinçi” qəzetinin fəryadını eşidib elm-təhsil etmək dalınca olun, necə ki, bir çırağın yağı qurtaranda onun işığı kəsiləndən irəli, ondan bir şəfəq çıxır və bu zaman onun üstə təzə yağ tökülməyə, bilmərrə sönüb tamam ölür, habelə “Əkinçi” qəzeti sizin üçün bu axırda çıxan şəfəqdür”. Nəcəf bəy qəzetin süqutunu göz önünə gətirərək xalqdan xahiş edir ki, onu sönməyə qoymasınlar. Çox əfsus ki, 1877-ci il, sentyabrın 29-da “Əkinçi”nin son -56-cı sayı çapdan çıxır və qəzetin bu sayında başda belə bir elan verilmişdir: “Biz naxoş olduğumuza görə bu ilin axırını nömrələri öz vaxtında çıxmayacaq və onların haçaq çıxmağı məlum deyil”.

Bu elanı ürək ağrısı ilə oxusaq da, H.B.Zərdabi əmin idi ki, “Əkinçi”nin səpdiyi ideya toxumları, gec-tez, cücərəcək, onun yolunun davamçısı olaraq yeni nəşrlərin yaranmasına şəfəq saçaacaq.

Esmira Cavadova,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, zərdabişünas